Перше горе

Один цирковий гімнаст, – а всі ж добре знають, що вправи на трапеції, виконувані під самим куполом великих цирків, – найскладніше з усіх доступних людині вмінь, – спершу прагнучи сягнути досконалості, а згодом корячись невблаганній силі звички, надумав так улаштувати своє життя, щоб увесь час, день і ніч, поки циркові не треба переїздити, зоставатися на трапеції. Всі його, зрештою, дуже скромні потреби задовольняли служники, що, міняючи один одного, чатували внизу і в посуді, для цього й зробленому, подавали нагору й опускали все необхідне. Довколишнім такий спосіб життя не завдавав якогось великого клопоту, трохи заважало тільки те, що під час виконання решти номерів програми годі було приховати, що гімнаст залишався нагорі, і, дарма що той сидів якнайсумирніше, глядачі від часу до часу поглядали на нього. Але дирекція вибачала це гімнастові, то був незрівнянний, неперевершений артист. Звичайно, зважали й на те, що він так живе не з примхи, а тільки заради щохвилинних тренувань, аби досконало володіти своїм мистецтвом.

А втім, нагорі було цілком стерпно, а влітку, коли навколо всього купола відчинялися вікна і разом із свіжим повітрям у морок приміщення потужно вливалося сонячне проміння, навіть гарно. Щоправда, гімнаст майже не спілкувався з людьми, – лиш іноді мотузяною драбиною до нього вибирався колеґа-гімнаст, і вони розмовляли, посідавши на трапецію й зіпершись на линви; часом крізь відчинене вікно кількома словами з ним перекидався робітник, що лагодив дах, або, перевіряючи аварійне освітлення верхньої Ґалереї, кілька шанобливих, але малозрозумілих фраз йому гукав пожежник. А загалом його ніхто не турбував, і який-небудь службовець, пополудні ненароком заблукавши до порожнього цирку, спантеличено дививсь, як на майже недосяжній для ока висоті, навіть не здогадуючись, що його хтось бачить, на трапеції вправляється або відпочиває гімнаст.

І отак жив би собі гімнаст без ніякого клопоту, якби не неминучі й украй прикрі для нього переїзди з місця на місце. Щоправда, імпресаріо дбав, аби на жодну зайву хвилину не подовжити гімнастових страждань: для поїздок через місто використовували спортивний автомобіль, який по змозі вночі або вранці, коли ледь сіріло, мчав безлюдними вулицями з найвищою, та однак замалою для гімнастової нетерплячки швидкістю; коли ж їхали залізницею, гімнастові надавали ціле купе, де він, намагаючись хоч якось, дарма що жалюгідно, заступити свій звичний спосіб життя, подорожував на багажній полиці; в місті, куди цирк мав приїхати на гастролі, задовго до прибуття гімнаста в театральній залі вже підвішували трапецію, відчиняли навстіж усі двері, звільняли всі переходи, – і найкращою в житті імпресаріо була мить, коли гімнаст ставив нарешті ногу на мотузяну драбину і, як оком змигнути, злітав угору і знову вже висів на трапеції.

Та хоч як тішили імпресаріо переїзди, вони щоразу завдавали йому ще й жалю, бо, як не зважати на все інше, неодмінно роз'ятрювали гімнастову душу.

Одного разу вони їхали вдвох у поїзді, і гімнаст, лігши на багажну полицю, замріявсь, а імпресаріо притулився до шибки й читав книжку. Раптом він почув, що його стиха гукнули, і мерщій відірвався від сторінки. Кусаючи губи, гімнаст проказав, що для вправ йому треба мати не одну, як раніше, а дві трапеції, повішені поряд. Імпресаріо з цим одразу ж погодився. Проте гімнаст, немов не надавши ваги згоді імпресаріо й почувши натомість заперечення, сказав, що надалі він ніколи й за жодних обставин не виступатиме на одній трапеції. Уявивши, що це таки може статися, він аж затрусився. Збентежений і занепокоєний імпресаріо знову потвердив свою цілковиту згоду, мовляв, дві трапеції краще, ніж одна, і таке додаткове устаткування дасть навіть вищі прибутки, бо ж на ньому можна виробляти куди різноманітнішу продукцію. І тут гімнаст раптом заплакав. На смерть перелякавшись, імпресаріо скочив на ноги, питаючи, що сталося, і, не почувши відповіді, заліз на лаву, погладив артиста і притулив його обличчя до свого, тож йому по щоках потекли гімнастові сльози. Але тільки після численних запитань і ласкавих слів

гімнаст, ридаючи, нарешті здобувся на відповідь: "Мати в руках лиш одну перекладину – хіба так можна жити!" Імпресаріо зразу стало легше заспокоювати артиста, він пообіцяв, що вже на наступній станції зателеграфує про дві трапеції до міста, де гастролюватиме цирк, дорікав собі, що так довго змушував гімнаста працювати на одній трапеції, дякував йому і хвалив за те, що він нарешті звернув його увагу на цей недогляд. Мало-помалу імпресаріо врешті-решт пощастило заспокоїти гімнаста, і він знову міг притулитися до шибки. Але в його душі спокою вже не було, з тяжким серцем він поверх книжки крадькома поглядав на артиста. Якщо одного разу його стали гнітити такі думки, то чи не буде їх і далі? Чи не посиляться вони згодом? Чи не загрожують життю цього великого артиста? І тут імпресаріо здалося, ніби він справді бачив, як під час начебто спокійного сну, яким закінчився плач, на гладенькім дитячім чолі гімнаста прорізалась перша зморшка.

Жіночка

Ця жіночка, хоч і струнка від природи, все ж туго шнурується; я завжди бачу її в тому самому сіро-жовтому, немов пофарбованому під дерево вбранні, оздобленому чи то китичками, чи то підв'язаними ґудзичками тієї ж барви; капелюха вона не носить, і її біляві зачесані коси лежать рівно, дарма що здається, ніби вони розпущені. Попри туге шнурування її рухи нескуті, і ту нескутість вона ще й залюбки виставляла на очі: бралася в боки й одним рухом несподівано швидко повертала груди і плечі праворуч або ліворуч. Враження, яке справляли на мене її руки, я передам, лише сказавши, що я ні в кого не бачив рук, де б кожен палець так надміру виразно відокремлювався від решти пальців, як у неї. А проте її руки не мали ніяких анатомічних особливостей і були цілком нормальні.

Так-от, ця жіночка вельми невдоволена мною, завжди чимось дорікає мені, я завжди немов чиню їй кривду, дратую її на кожному кроці; якби моє життя поділити на щонайменші частки і про кожну часточку можна було судити окремо, то, звичайно, її злостила б кожнісінька. Я зчаста замислювався, чому я її так дратую: може, через те, що все в мені

суперечило її уявленням про красу, її почуттю справедливості, її звичкам, уподобанням і надіям, бо ж є натури цілком протилежні одна одній, – тільки чому це завдає їй стільки страждань? Адже нас нічого не пов'язує і їй нема чого перейматися мною. Їй лише слід уважати мене за зовсім чужого, бо я й справді чужий їй, не заперечую, і радів би, якби став чужим і для неї; слід забути про моє існування, бо я ніколи не докучав і не докучатиму їй, – отоді вочевидь минуться будь-які прикрощі. Щоправда, й мене тяжко засмучує її поводження, хоч я не криючись визнаю, що всі мої переживання – ніщо проти її страждань. При цьому я цілком усвідомлюю, що ті муки породжені не любов'ю: жіночка й нітрохи не прагне щиро сприяти моєму вдосконаленню, бо все те, що вона закидає мені, аж ніяк не могло б перешкодити моїм успіхам. Проте мої успіхи її теж не обходять, вона дбає лише про особисті інтереси, прагне помститися за муки, яких я їй завдаю, і вберегтися від страждань, які я можу заподіяти їй у майбутньому. Я вже раз був пробував натякнути їй на те, як найкраще можна покласти край цій безупинній люті, але саме тим так розгнівив її, що відтоді більше ні на що не наважувався.

Звісно, я й сам, коли ваша ласка, трохи в усьому завинив, бо, хоча жіночка мені геть чужа і пов'язують нас тільки прикрощі, яких я їй завдаю, чи, радше, прикрощі, яких через мене вона завдає собі, я не мав би бути байдужим і не помічати, що вона не тільки дратується, а й справді зазнає мук. Від часу до часу і дедалі частіше до мене доходять вістки, ніби вранці вона знову була бліда, невиспана, майже не могла працювати, голова їй розколювалась від болю, і цим жіночка завдавала клопоту своїм рідним, вони снували всілякі здогади, марно намагаючись з'ясувати причину її немочі. Тільки я знаю оту причину: це давня і щоразу нова дратливість. Правда, я не поділяю занепокоєння її родичів: вона міцна і здорова, а хто здужає так злоститися, той, безперечно, може впоратись і з наслідками злоби; я навіть підозрював, що вона – принаймні почасти – тільки вдає страждання, аби спрямувати на мене підозри довколишніх. Жіночка надто горда, щоб відверто признатися, ніби моє існування завдає їй мук; звертатись до людей по допомогу вона б уважала за приниження і тому відчуває до мене саму огиду, непогамовну, щоразу підживлювану огиду; їй було б надто соромно

розказати людям про свої нечисті почуття. Та все ж їй просто несила мовчати, вона не витримує того неперервного гніту. Вдавшись до жіночих хитрощів, вона обрала середній шлях: мовчить, а на суд громадськості виносить лише зовнішні ознаки потаємних страждань. Жіночка, може, навіть сподівається, що люди колись таки добре придивляться до мене, постане загальне й неприховане обурення і своєю силою та одностайністю остаточно й без вороття засудить мене суворіше і швидше, ніж її відносно слабша особиста лють; тоді б вона відступилася, відітхнула і, нарешті, дала б мені спокій. Що ж, коли в неї справді такі надії, вона помиляється. Люди не візьмуть на себе її ролі й ніколи – навіть роздивившись мене в лупу – не звинуватять мене так тяжко. Я не такий уже непотріб, як гадає вона, просто не хочу хвалитися, та ще й з цієї нагоди; навіть якщо з мене й не дуже багато користі, то, звісно, мені не колють очі її відсутністю взагалі; непотребом я видаюся лише їй, її очі аж біліють з люті, але когось іншого переконати в цьому вона нездатна. То, може, я даремно непокоюсь? Ні, аж ніяк, бо коли справді з'ясується, що вона майже хвора через моє поводження, і який-небудь перехожий, а саме – найзавзятіший пліткар, підійде досить близько і це помітить або принаймні вдасть, ніби помітив, і нас обступлять люди, питаючи, чому я своєю непоправністю мучу нещасну жіночку, чому заганяю її в могилу і коли ж я нарешті, взявшись за розум і пройнявшись простим людським співчуттям, угамуюсь, – ох і важко буде мені відповісти! І чи варто мені казати, ніби я не дуже вірю в ті хворобливі симптоми, і породжувати неприємне враження, мовляв, я, прагнучи вигородити себе, звинувачую іншу людину, та ще й так безсоромно? Чи можна мені одверто признатися, що я, навіть якби вірив, що вона справді хвора, не мав би й найменшого співчуття, бо ця жінка мені чужа і взаємини, які існують між нами, визначаються нею і є, власне, лише її особистим ставленням? Я не хочу сказати, що мені не повірять, людям, радше, нема чого мені вірити чи не вірити, їм не під силу виробити свої певні судження; вони недбало прослухають мою відповідь щодо слабкої, хворовитої жінки і поставляться до мене вкрай неприхильно. Хоч би що я казав, поперек дороги мені б неодмінно ставала людська нездатність утриматись від підозр про кохання у випадках, подібних до мого, дарма що ясніше, ніж день, що кохання нема і навіть якби воно було, то кохав би не я; може, я

б і справді захоплювався гострим розумом і невтомністю зусиль цієї жінки, якби не те, що саме ці її переваги дошкуляли мені найдужче. Хай там як, я теж не помічаю, щоб вона ставилась до мене хоч трохи по-дружньому: в цьому вона послідовна і щира і на цьому ґрунтується моя остання надія: розробляючи свої воєнні плани, вона навіть не припускає, що можна бодай на мить прикинутись товариською. Але в таких питаннях люди цілком тупі, вони не змінять своєї думки і таки осудять мене.

Отже, мені зостається, зрештою, тільки вчасно, перше ніж утрутиться світ, так змінитися, щоб я не те що погамував гнів маленької жіночки, – це немислимо, – а трохи пом'якшив його. Щоправда, я часто запитував себе: невже мій теперішній стан так задовольняє мене, що я зовсім не хочу порушити його, і чи не можна трохи змінитися й самому, керуючись не усвідомленням необхідності тих змін, а лише прагненням уласкавити жінку? Не без клопоту і зусиль я щиро намагався змінитись, і це мене навіть задовольняло й майже тішило; через те, що деякі зміни були дуже очевидні, я намагався не привертати до них уваги жіночки, бо такі речі вона помічала раніше за мене і зразу запідозрила б, що в мене є якісь наміри; проте успіху мені не судилося. Та й хіба можна було його досягнути? Як я тепер бачу, її невдоволення мною – принципове, і воно ніяк не може пощезнути, навіть коли щезну я сам: приміром, якби жіночка зачула, що я наклав на себе руки, то б шаленіла з люті. Все ж я й уявити не можу, щоб ця тямковита жінка не бачила так ясно, як і я, марності своїх зусиль і моєї невинності, моєї нездатності попри якнайщиріші намагання задовольнити її вимоги. Звичайно, вона бачить, але, войовнича від природи, в шаленстві боротьби забуває про це, а моя нещаслива доля, яку я однак змінити не можу, бо ж вона дається лише раз, полягає в тому, що я кожного, хто нетямиться, прагну стиха застерегти. Отже, ясно, що ми ніколи не порозуміємось. Щоразу, вийшовши з дому й повнячись радістю перших ранкових годин, я бачу спохмурніле через мене обличчя, понурі, надуті губи, гострий погляд, який, ще й не глянувши на мене, все вже знає, і який, хоч як швидко я йду, неодмінно упреться в мене, бачу гіркий усміх, що проліг борозною на

майже дівочім личку, благальне звертання до небес, бачу, як жіночка береться в боки, щоб міцніше стояти, і блідне й тремтить від обурення.

Нарешті, хоч загалом уперше, відколи мене вразили й приголомшили наші такі дивні взаємини, я легесенько – побіжно, стиха, кількома словами – натякнув про них своєму приятелеві; тільки трішечки відхилившись від правди, розказав йому все, хоча, по суті, події, про які я говорив, майже не позначалися на мені. Дивно, що приятель, навіть не дослухавши до кінця, став тлумачити все по-своєму, затявся й уперто відкидав усі мої заперечення. Але набагато дивніше те, що він значно все недооцінював, бо серйозно порадив мені вирушити в подорож. Якоїсь дурнішої поради навіть годі придумати: адже справа дуже проста, і кожен, підступивши ближче, це побачить; одначе не така вже й проста, щоб моїм від'їздом уладналося все чи принаймні найважливіше. Навпаки, мабуть, саме від'їзду мені слід стерегтися; якщо взагалі мені й треба дотримуватись певного плану, то принаймні такого, що не виводив би наших взаємин за теперішні вузькі межі, не привертав уваги громадськості, отже, слід бути спокійним, як і зараз, та уникати будь-яких великих, рішучих змін, спричинених саме цими обставинами, тобто мені не слід ні з ким про це розмовляти – не тому, що тут криється якась небезпечна таємниця, а тому, що це незначна, суто приватна справа, тож їй легко самому дати раду і нехай вона зостається приватною й надалі. Саме через це мені й згодилась приятелева порада: він, не сказавши мені чогось нового, зміцнив мої погляди.

Та коли над цією справою замислитись глибше, то виходить, що зміни, яких нібито зазнає стан речей із плином часу, не змінюють насправді самих речей, оскільки ці зміни є розвитком моїх поглядів на ті речі, а мої погляди почасти стають спокійніші, гідніші чоловіка, ближчі до суті, а почасти внаслідок неослабного впливу невпинних, дарма що не дуже сильних переживань усе ж набувають певної нервозності.

Я спокійніше ставлюся до цього, коли гадаю, ніби розв'язка, яка часом здається такою близькою, все-таки не настане ніколи; люди вкрай схильні, надто замолоду, переоцінювати темп наближення до розв'язки;

щоразу, коли моя мала суддя, побачивши мене, мало не зомлівала й боком опускалась на стілець, зіпершись однією рукою на бильце, а другу приклавши до корсета, і її щоками котилися сльози гніву й розпачу, я сподівався, що от-от настане розв'язка і я буду змушений відповідати. Але до розв'язки не доходило, відповідати не доводилось, жінки часто стають лихими, і в людей нема часу, щоб устежити за кожним таким випадком. І що, власне, сталося за всі проминулі роки? Та нічого, тільки такі оказії, то шаленіші, то спокійніші, повторюються дедалі частіше. А люди завжди крутяться десь поблизу і радо б утрутились, якби мали для цього привід; але ж не мають ніякого; досі вони покладалися тільки на чуття, та самого чуття досить хіба на те, аби власники тих чуттів мали чим перейматись, а для іншого воно не годиться. Так-от, головне в тому, що поблизу завжди крутяться нікчеми, нероби і дармовиси, і цю близькість вони пояснюють надто вже хитрим способом, найрадніше покревенством; скрізь вони пхають свого носа, до всього принюхуються, але досягли тільки того, що й досі знай нюшать та нюшать. Однак протягом цих років дещо таки змінилось: я їх мало-помалу вивчив і вже можу розрізняти їхні обличчя; раніше мені здавалося, ніби, оскільки моя ситуація стає дедалі складніша, їх звідусіль надходить чимраз більше, вони немов спонукають прискорити розв'язку; натомість сьогодні я думаю, що вони тут здавна і майже або й зовсім непричетні до майбутньої розв'язки. Щодо розв'язки, – чому, власне, я називаю те, що станеться, таким гучним словом? Якщо колись, – звичайно, не завтра й не післязавтра, може, навіть ніколи, – настане час, коли люди візьмуться за цю справу, котру, як я завжди казав, їм розв'язати несила, то хоча під час її розгляду я не зостануся бездоганним, та все ж до уваги буде взяте, що люди мене знають, я віддавна живу на очах в усіх, усім вірю і теж заслуговую довіри, і тому ця жіночка-страдниця, яка прибилась до нас так пізно і яку хтось інший, не я, побачивши біля себе, давно б назвав надокучливим реп'яхом і цілком непомітно для довколишніх розтоптав би чоботом, – отож ця жіночка в найгіршому разі змогла б лише додати один незугарний візерунок до посвідчення, яким громадськість давно вже проголосила мене своїм гідним поваги членом. Отакий на сьогодні стан речей, і через те мені ніби й не слід хвилюватися.

Те, що з роками я став дужче непокоїтись, аж ніяк не пов'язане власне з самою справою: адже людині просто нестерпно знати, що хтось через неї всякчас дратується, навіть коли вона цілком усвідомлює безпідставність того роздратування; з'являється неспокій, починаєш, певною мірою самим тілом, прагнути розв'язки, дарма що, дослухаючись до розуму, в неї не дуже й віриш. Почасти це, мабуть, уже звістує про себе старість, молоді личить усе; якщо десь і трапляється негарне, то воно розчиняється в невичерпних джерелах юності, і якщо чогось прагне юність, то тим не переймаються, її пожадливих очей не помічає ніхто, навіть вона сама, але до того, що лишається на старість, – до тих решток, того найпотрібнішого, що вже ніколи не оновиться, – приглядаються пильно, тужливий погляд старого чоловіка – таки справді тужливий погляд і помітити його неважко. Та навіть якщо до мене й підступила старість, ситуація моя не дуже й погіршилась.

Проте, хоч як подивлюся, мені завжди здається, – і від цього я вже не відступлюся, – що коли я бодай трохи прикрию рукою ввесь цей дріб'язок, то мені, попри всю лють тієї жіночки, ще довго ніхто не заважатиме жити так само спокійно, як я жив дотепер.

Голодомайстер

За останні десять років інтерес до голодомайстрів значно зменшився. Коли раніше можна було давати пишні моновистави й добре на тому заробляти, то нині це неможлива річ. Настали інші часи. Тоді до голодомайстра збігалося ціле місто, день у день зростала цікавість; кожен прагнув хоч раз на день побачити його; на останні дні голодування продавались абонементи, і їхні власники зранку до вечора сиділи перед невеличкою залізною кліткою; до голодомайстра навідувались навіть уночі, коли, щоб посилити ефект, навколо палали смолоскипи; погідного дня клітку виносили надвір, і тоді біля голодувальника здебільша юрмились дітлахи, яких приводили подивитись; для дорослих він був кумедною дивовижею, і до нього тислися задля моди, а діти, аж рота роззявивши з подиву й для певності побравшись за руки, вражено придивлялись, як голодувальник, нехтуючи навіть стілець, геть блідий, зі

страшливо випнутими ребрами, натягнувши чорне трико, сидів на оберемку соломи, часом ґречно нахиляючи голову або з силуваним усміхом відповідаючи на запитання, а інколи навіть простягаючи руку крізь ґрати, щоб можна було помацати, як він схуд, – потім знову поринав у свої думки, не переймаючись геть нічим, навіть таким важливим для нього бамканням дзиґарів, що були єдиним обладнанням у його клітці, – тільки, майже заплющивши очі, дивився просто себе і час від часу, щоб зволожити губи, посмоктував воду в невеликій скляночці.

Крім щоразу нових глядачів, були й незмінні, обрані публікою наглядачі, – хоч як дивно, здебільша різники, – що, неодмінно по троє, повинні були день і ніч пильнувати, щоб голодомайстер якимсь потаємним способом не споживав ніякого харчу. Та це була проста формальність, запроваджена для заспокоєння народу, бо ж утаємничені добре знали, що голодомайстер під час голодування ніколи й за жодних обставин, навіть під примусом, і ріски до рота не брав: це забороняв кодекс честі його ремесла. Щоправда, не кожен наглядач міг збагнути це, і часом траплялися нічні чати, що пильнували вкрай недбало, зумисне сідали гуртом у найдальшім кутку й завзято грали в карти, вочевидь сподіваючись надати голодомайстрові можливість перекусити, бо ж, на їхню думку, в нього десь був потаємний припас. Такі наглядачі завдавали голодомайстрові найтяжчих мук: він похмурнів, голод ставав йому незмірно важким; інколи він долав свою кволість і співав, поки змога, під час отаких вартувань, аби показати людям, як несправедливо вони його підозрюють. Та це діяло навпаки: вони тоді дивувалися спритності, з якою він, навіть співаючи, спромагався їсти. Йому були любіші наглядачі, що сідали біля самісіньких ґрат і, не вдовольняючись тьмяним нічним освітленням зали, світили на нього електричними ліхтариками, які давав їм імпресаріо. Сліпуче світло аж ніяк не заважало голодомайстрові, він міг узагалі не спати, а трошки подрімати можна було завжди, при будь-якому світлі вдень чи вночі, навіть у переповненій галасливій залі. З такими наглядачами він був ладен не спати цілу ніч, був ладен жартувати, розповідати всілякі приключки зі свого мандрівного життя, слухати їхніх оповідок, – аби тільки не дати їм заснути, аби знов і знов показати, що в його клітці нема нічого їстівного і що він голодує так, як

ніхто з них не здатен. Найщасливіші ж були години, коли підводився ранок і їм приносили його коштом аж надміру ситий сніданок, на який вони накидалися з апетитом здорових людей, що не спали важку, довгу ніч. Щоправда, траплялись і такі, що в цьому сніданку воліли вбачати непристойний підкуп наглядачів, але це вже було занадто, і коли їх питали, чи схотіли б вони чатувати цілу ніч без сніданку задля самого принципу, вони кривились, але однаково повнилися підозр і надалі.

Бо ж, хай там як, усі ті підозри були взагалі невіддільні від голодування. Ніхто не мав змоги геть-чисто всі дні і ночі чатувати біля голодомайстра, отож ніхто, спираючись тільки на власні спостереження, не міг знати, чи голодування справді було неперервне і бездоганне; це міг знати тільки сам голодомайстер, отже, тільки він був водночас і глядачем, цілком удоволеним своїм голодуванням. Та коли подивитись інакше, він ніколи не був удоволений; може, він не від голоду був аж такий худий, що чимало людей, на свій жаль, мусило триматися чимдалі від вистави, не мігши на нього дивитись, а від невдоволення самим собою. Адже те, як легко голодувати, знав лише він, крім нього, втаємничених не було. Це ж бо найлегше в світі. Він про це не мовчав, але йому не вірили, в ліпшім разі вважаючи за скромнягу, а здебільшого кажучи, що він прагне реклами або ж просто шахрай, якому легко дається голод, оскільки він добре тямить, як його полегшити, та ще й має нахабство признаватись у цьому. Але голодомайстер мусив усе терпіти і за довгі роки навик і до такого, хоча в душі його й точило невдоволення; а все ж він ніколи, після жодного голодування – це були змушені засвідчувати всі – не вийшов із клітки доброхіть. Найдовшим часом голодування імпресаріо визначив сорок днів і ніколи, навіть у світових столицях, маючи цілком слушні підстави, не дозволяв голодувати довше. Як показував досвід, сорок днів дедалі гучнішою рекламою можна було мало-помалу збуджувати цікавість міста, а далі публіка вже втрачала інтерес, захват день у день ставав меншим; звичайно ж, існували невеликі відмінності між окремими містами та країнами, але правилом було те, що найдовший термін становив сорок днів. Отже, на сороковий день двері уквітчаної клітки відчинялися, збуджена публіка заповнювала амфітеатр, грав військовий оркестр, до

клітки заходило двоє лікарів, щоб зробити необхідні виміри тіла, їхні результати потім у мегафон оголошували залові; зрештою, щасливі тим, що вибрали саме їх, заходили дві юні дами, щоб допомогти голодомайстрові вийти з клітки та спуститись на кілька сходинок униз, де на невеличкому столику були подані ретельно дібрані дієтичні страви. І цієї миті голодомайстер завжди опирався. Щоправда, він іще доброхіть простягав сухі, немов кістка, руки підставленим долоням дам, що нахилялися, беручись допомагати йому, але підводитись не хотів. Чого це припиняють голод саме на сороковий день? Він би витримав довше, бозна-як довго; чого це припиняти саме зараз, коли йому голодується так легко, найлегше, ніж будь-коли? Чому вони хочуть відібрати в нього славу, забороняють голодувати далі, не дають стати найвизначнішим голодомайстром усіх часів, – а він, певне, вже й тепер такий, – чого йому не дають перевершити себе, сягнути безмежжя: адже він відчуває, що може голодувати без кінця. Чому юрба, що так захоплювалась ним, не має бодай трохи терпцю; коли він може голодувати далі, чому вони не можуть почекати? Таж він утомлений, так добре сиділось на соломі, а тепер треба вставати, випростуватись і йти їсти, – тим часом сама думка про їжу була йому гидка, і лише з огляду на дам він насилу стримувався й не виявляв цього. І він підводив очі до цих нібито приязних, а насправді таких жорстоких дам і заперечливо хитав надміру важкою для кволої шиї головою. Але далі відбувалося те, що й завжди. Заходив імпресаріо, мовчки – музика не давала говорити – здіймав руки над голодомайстром, ніби запрошуючи небеса поглянути на свій витвір, що сидів на соломі, на того жалюгідного мученика, яким, власне, й був голодомайстер, хоча насправді те робилося зовсім для іншого: вдаючи надмірну обережність, немов беручи порцеляну чи кришталь, він хапав його за худющий поперек і передавав, – не без того, щоб потай струснути ним, тож кінцівки і голова безвладно гойдались у повітрі, – дамам, що вже були бліді як смерть. Далі голодомайстер уже корився: голова падала йому на груди, – він немов скручувавсь якимсь незбагненним чином, – тіло порожніло, ноги, ніби прагнучи підтримати одна одну, стискалися в колінах і волочилися по підлозі, наче шукаючи справжньої опори, замість тієї, в яку вони не вірили, а вся, хоча й зовсім мізерна, вага його тіла припадала на одну з дам, і та, безпорадно хапаючи ротом повітря, –

таким цей почесний обов'язок їй не уявлявся, – спершу намагалась якнайдалі вигнути шию, щоб принаймні обличчям не торкатись голодомайстра, а потім, коли їй це не вдавалось, а її щасливіша супутниця, тішачись, що таке судилося не їй, не хапалась допомагати й тремтячи несла перед собою кілька кісточок – голодомайстрову руку, – під удоволений регіт залу вибухала плачем, тож її заступав заздалегідь для цього й передбачений служник. Далі треба було їсти, і імпресаріо, перед тим вивівши голодомайстра з непритомного напівсну, був змушений веселими теревенями відвертати увагу зали від стану голодувальника; потім на честь публіки проголошувався тост, нібито почутий імпресаріо від голодомайстра; оркестр піддержував його гучним тушем, усі розходились, і ніхто не міг нарікати, що він невдоволений баченим, – невдоволеним був тільки сам голодомайстер.

Отак, від часу до часу потрохи відпочиваючи, він прожив був чимало літ, нібито тішачись успіхом і славою, а насправді здебільша сумуючи і стаючи дедалі похмурішим через те, що ніхто не розумів його по-справжньому. Як його можна було потішити? Чого йому ще бракувало? І коли часом об'являлися зичливці, що, пройнявшись до нього жалем, прагли йому пояснити, що та журба, мабуть, походить від голоду, траплялося, надто в останні дні голодування, що у відповідь голодомайстер вибухав люттю і, лякаючи всіх присутніх, мов звір, починав торсати ґрати. Для таких оказій в імпресаріо була наготові кара, до якої він охоче вдавався. Він вибачався перед публікою за голодомайстра, кажучи, що слід зважити на породжену самим голодом і цілком незбагненну для ситих людей дратливість, і в додачу переповідав голодомайстрові пояснення й заяви, буцімто він може не їсти значно довше, ніж йому дозволяють; хвалив його високі поривання, добру волю, небачене самозречення, про що, власне, й свідчать такі заяви, а потім одразу брався їх спростовувати, показуючи і водночас продаючи фотографії, що зображували майже непритомного від знесилення голодомайстра, в ліжку на сороковий день. Таке, хоч і добре вже знане, та від того не менш дошкульне перекручення істини щоразу прибивало бідолаху. Те, що становило наслідок передчасного кінця голодування, виставляють уже причиною! Проти такого нерозуміння, проти світу без

тями боротися було несила. Однак він жадібно, щоразу сподіваючись кращого, слухав біля ґрат імпресаріо, та коли діставалися фотографії, відпускав пруття і, тяжко зітхаючи, сідав назад на солому, а заспокоєна публіка знову могла підходити й розглядати його.

Коли свідки таких сцен згадували їх згодом, через кілька років, то часто не розуміли самих себе. Бо тим часом настала вже згадана переміна; все відбулося, мов зненацька; звісно, могли бути якісь глибші причини, але хто ж їх шукатиме; хай там як, та одного дня розбещений увагою публіки голодомайстер помітив, що юрби цікавих, прагнучи нових утіх і розваг, покинули його. Імпресаріо ще раз пробігся з ним по всій Європі, щоб пересвідчитись, чи тут або там, бува, не відродився давній інтерес, та все намарне; ніби потай домовившись, люди скрізь відкинулись від такого видовища. Звичайно, все сталося не так уже й раптом, тепер, коли все минулося, пригадали численні майже невидні призвістки лиха, яких, сп'янівши від успіхів, не помітили вчасно, та щось діяти було вже запізно. Певне, до голоду коли-небудь знову проклюнеться інтерес, але тих, що живуть тепер, це не втішить. Що ж робити голодомайстрові? Він звик, коли його вітають тисячі, і не зможе виставлятись у балагані на ярмарках, а щоб узятися за якесь інше ремесло, він не тільки застарий, а й передусім надміру фанатично відданий голодуванню. Отож він розпрощався з імпресаріо, товаришем стількох незабутніх років, і найнявся до великого цирку; щоб уберегти себе від удару, голодомайстер навіть не зазирав до умов контракту.

У великому цирку з безліччю людей, звірів і пристроїв, що, нікому й нічому не поступаючись, тільки доповнюють одне одного, завжди можна знайти місце для будь-кого, навіть для голодомайстра, якщо він, звісно, ставить скромні вимоги; а до того ж у цім осібнім випадку анґажували не самого голодомайстра, а його давнє уславлене ім'я, причому аж ніяк не можна було сказати, ніби, дійшовши зрілих літ, проте не відступивши від свого ремесла, цей заслужений майстер, що вже стояв на вершині своїх можливостей, знайшов собі в цирку тиху безпечну пристань, – навпаки, голодомайстер ознайомив, що він (заява, безперечно, була гідна довіри) голодуватиме, як і раніше, і навіть запевнив, що коли йому дадуть над

собою волю, – це йому одразу ж пообіцяли, – то він аж тепер по-справжньому подивує світ; та, дізнавшись про термін голодування, що його призначив і миттю забув цей одержимий, знавці лише посміхалися.

Однак насправді голодомайстер не втратив чуття реальності і прийняв як належне, що клітку, не вважаючи його ремесла за блискучий номер, поставили не серед манежу, а перенесли далі, на, зрештою, цілком доступне глядачам місце біля стаєнь. Великі яскраві написи, оббігаючи клітку, повідомляли, хто ж сидить усередині. Коли в антрактах публіка тиснулася до стаєнь, аби роздивитися звірів, вона майже неминуче проминала голодомайстра й на мить зупинялася; біля нього стояли б, мабуть, і довше, якби у вузькому коридорі задні, не розуміючи причини затримки на шляху до жаданих стаєнь, не починали напирати на передніх, унеможливлюючи тривале і спокійне споглядання. Ось через це голодомайстер навіть став боятися тих відвідин, хоча раніше, власне, задля них тільки й жив. Попервах він, заледве дочікуючись антракту, зачудовано приглядавсь, як підкочується юрба, аж поки невдовзі, – навіть коли найупертіше, майже свідомо себе дурити, гіркий досвід переконає у зворотному, – пересвідчився, що здебільша публіка хоче неодмінно навідати лише стайні. І все-таки мить, коли здалеку насувалася юрба, була найчудовіша. Бо тільки-но вона підступала до клітки, голодомайстра відразу огортали крик і лайка двох щойно утворених партій – тих, що, не виявляючи ніякого розуміння (це йому дошкуляло найдужче), а лише з примхи чи впертості прагли неквапно його роздивитись, і тих, яким насамперед кортіло до стаєнь. Коли стовпище посувалося далі, з'являлися запізнілі і, хоча їм уже ніхто не боронив стояти скільки заманеться, вони квапливою сягнистою ходою, майже не розглядаючись, проминали клітку, щоб устигнути побачити звірів. Украй рідко траплялися щасливі оказії: до нього підходив статечний батько з дітьми і, пальцем показуючи на голодомайстра, докладно пояснював, що тут діється, згадував про давніші роки, коли він був присутній на подібних до цієї, але значно пишніших виставах, а діти, яким вочевидь бракувало шкільної і життєвої підготовки, майже завжди нічого не тямили, – що їм до голоду? – проте в блиску їхніх жадібних очей угадувались майбутні ласкавіші часи. Може, казав собі часом

голодомайстер, було б трохи краще, якби його клітка не стояла так близько біля стаєнь. Тоді людям було б легше зробити вибір, та й, крім того, йому самому дошкуляли сморід стаєнь, ревіння й тупіт уночі, сире м'ясо, яке несли повз нього хижакам, гармидер і гарчання при годівлі. Але він не зважувався сказати про це дирекції: адже саме звірам він завдячував таку кількість відвідувачів, серед яких траплялись і ті, що звертали увагу й на нього, і кат їх зна, куди його запхнуть, коли він нагадає про своє існування, та ще й про те, що він, якщо висловитись точно, є тільки перешкодою на шляху до стаєнь.

Проте незначною і чимдалі меншою перешкодою. Люди звикли до дивини, що їх ще й нині намагаються принадити голодомайстром, і та звичка була його вироком. Він міг голодувати скільки змога, це й справді робилось, але вже ніщо не могло його врятувати, люди байдуже проминали клітку. Спробуй комусь поясни, що таке вміння голодувати! Хто ніколи голоду не знав, тому й пояснити його не можна. Яскраві написи потьмяніли, тож уже й не читались, і їх пообривали, навіть не здогадавшись поновити. Число проведених днів голодування, яке стояло на табличці і спершу щодня ретельно переписувалось, уже давно зоставалося тим самим, бо через кілька тижнів обслузі надокучила й ця невеличка робота; і хоча голодомайстер не вживав їжі й далі, як і мріяв колись давніше, і це вдавалося йому, як і передбачав він тоді, без зусиль, проте ніхто не лічив днів, ніхто, навіть сам голодомайстер, не знав, скільки він уже голодує, і на серці йому стало тяжко. А коли часом біля нього спинявсь якийсь нероба і, дивуючись давній цифрі, розводився про шахрайство, то в певному розумінні це й справді було найлютіше ошуканство, яке здатні вигадати байдужість і притаманна людям злостивість: адже не голодомайстер обманював, – він працював сумлінно, – а світ, не даючи йому належної винагороди.

Минуло ще чимало днів, і навіть цьому настав кінець. Одного разу адміністратор, побачивши клітку, спитав, чому не використовують цю ще цілком придатну клітку з брудною соломою всередині. Цього ніхто не знав, і тільки табличка з цифрою нагадала про голодомайстра. Коли дрючками поворушили солому, то й справді знайшли його там.

– Ти ще й досі голодуєш? – спитав адміністратор. – Коли ти нарешті припиниш?

– Простіть мені всі, – прошепотів голодомайстер; тільки адміністратор, прихилившись вухом до ґрат, почув його.

– Звичайно, – сказав адміністратор, прикладаючи пальця до скроні, щоб натякнути обслузі на стан голодомайстра, – ми прощаємо тобі.

– Я завжди прагнув, щоб ви чудувалися моєму голодуванню, – проказав голодомайстер.

– А ми й чудувалися, – приязно відповів адміністратор.

– Але вам не слід чудуватися.

– Ну, тоді ми й не чудуємось, – погодивсь адміністратор, – але чому цього не слід робити?

– Бо я мусив голодувати, я не міг інакше, – відмовив голодомайстер.

– Отакої! Чому це ти не міг інакше? – запитав адміністратор.

– Бо я, – сказав голодомайстер, трохи підвівши голову і, витягши губи, мов для цілунку, говорячи в саме адміністраторове вухо, щоб не пропав жоден звук, – бо я не міг знайти страви, яка мені б смакувала. Повірте, якби я знайшов її, то не робив би з цього дива і їв би не гірше за решту. – Це були його останні слова, але в потьмянілих очах проступало непохитне, хоча, може, вже й не горде переконання, що він голодує і далі.

– А тепер приберіть, – звелів адміністратор, і голодомайстра закопали разом з соломою. А в клітку посадили молоду пантеру. Бачити в тій так

довго занедбаній клітці цього дикого звіра було очевидною полегкістю навіть для найгрубіших натур. Звірові нічого не бракувало. Навіть не замислюючись, служники давали пантері поживу, що смакувала їй; здавалося, що їй і неволя не докучає; її шляхетне тіло, насичене всім необхідним так, що мало не репалася шкура, немов несло в собі ту волю, яка світила з її хижих зубів; у її роззявленій пащі з таким жаром проглядала радість життя, що людям було несила на це дивитись. Проте, перемігши себе, вони тиснулися біля клітки, не маючи ні найменшого бажання відходити.

Співачка Жозефіна, або Мишачий народ

Нашу співачку звати Жозефіна. Той, хто не чув її, не знає могутньої сили співу. Нема нікого, хто б не захоплювався її співом, – і це ще дивовижніше, оскільки наше покоління загалом не кохається на музиці. Спокій і затишок – для нас найлюбіша музика; наше життя тяжке, ми вже не спроможні, навіть спробувавши струсити весь денний клопіт, піднестися до таких далеких від нашого повсякдення речей, як музика. Щоправда, ми й не дуже нарікаємо, до такого ми просто не доходимо; за свою найбільшу перевагу ми вважаємо певну практичну хитрість, якої вкрай потребуємо, і тому, всміхаючись, дбаємо насамперед про те, щоб ця хитрість була нам розрадою геть в усьому, навіть якщо колись, – чого, звісно, не трапляється, – відчували потяг до щастя, пробуджений, може, й музикою. Але Жозефіна – виняток: вона любить музику і вміє ту любов передати нам; вона незрівнянна; з її смертю музика – хтозна, як надовго, – зникне з нашого життя.

Я часто запитував себе, що то, власне, за музика. Адже ми зовсім не музикальні; як сталося, що ми розуміємо Жозефінин спів або, оскільки Жозефіна заперечує наше розуміння, принаймні гадаємо, ніби розуміємо? Найпростіша відповідь така: мовляв, цей спів настільки чарівливий, що не глухе до нього навіть найнечутливіше вухо, – але ця відповідь незадовільна. Якби це було правдою, то щоразу, коли чувся її спів, виникало б відчуття чогось незвичайного, відчуття, що з тих вуст линуть звуки, яких ми ще ніколи не чули, яких ми навіть нездатні почути, – звуки,

які ми чуємо завдяки тільки самій Жозефіні. Проте саме цього, на мою думку, й нема, я такого не відчуваю і не бачу, щоб такі відчуття були в решти. У товариському гурті ми не криючись визнаємо, що в Жозефініному співі немає, власне, нічого незвичайного.

А чи взагалі це спів? Попри нашу немузикальність, у нас є співочі традиції, в давнину наш народ був співучим, про це свідчить епос, і навіть збереглися пісні, яких нині,щоправда, ніхто співати не вміє. Ми маємо ще й певне уявлення про те, що таке співи, і Жозефінине мистецтво аж ніяк не відповідає цьому уявленню. А чи взагалі це спів? Може, це все-таки свист? Принаймні свист ми знаємо всі, це притаманна нашому народові артистична здатність, або, радше, ніяка не здатність, а властивий йому спосіб самовияву. Свистимо ми всі, але, правда, ніхто не думає видавати свист за мистецтво, ми свистимо, не надаючи цьому ваги, ба навіть не помічаючи цього, і серед нас є чимало й тих, хто не знає, що свист становить одну з наших національних прикмет. Отже, якщо й справді Жозефіна не співає, а тільки свистить, та ще й, як мені принаймні здається, навряд чи виходить за межі звичайного свисту, – хоч, може, їй бракне сили навіть для звичайного свисту, тим часом як простий рільник цілий день недбало насвистує собі за роботою, – якщо й справді все так, то, дарма що Жозефінине нібито артистичне обдарування вже й не визнаватимуть, лише тоді буде правильно розв'язана загадка її величезного впливу.

Але все-таки вона видає не тільки самий свист. Коли стати досить далеко від неї і слухати або, ще ліпше, щоб насправді пересвідчитись у цьому, дати їй співати в хорі й поставити собі завдання впізнати її голос, то, безперечно, ми не почуємо нічого, крім звичайного, хіба, може, трохи примітного чи то ніжністю, чи то кволістю висвисту. Та коли стояти перед нею, це вже не тільки свист; щоб розуміти її мистецтво, Жозефіну треба не тільки чути, а й бачити. Навіть якби це був наш повсякденний свист, нас одразу спантеличило б те, що так урочисто виставляються тільки для того, щоб робити звичайнісінькі речі. Адже розлущити горіх – справді аж ніяк не мистецтво, і тому ніхто й не наважиться скликати публіку й перед нею, щоб розважити її, лускати горіхи. Але якщо хтось однаково

заміриться на таке і його намір удасться, значить, там ішлося не тільки про саме лущення горіхів. Або ж ішлося саме про лущення горіхів, але виставлялося те, чого ми в тому мистецтві недобачили, оскільки просто володіємо ним, і цей новий лускоріх показав нам його властиву суть, причому ефект може бути навіть разючішим, якщо він лускає горіхи не так вправно, як більшість із нас.

Мабуть, те саме відбувається й тоді, коли співає Жозефіна, і ми захоплюємося тим, чого в собі й не бачимо; принаймні в цьому вона цілком з нами згодна. Одного разу, – але, певне, це траплялося частіше, – я був свідок, як хтось, та ще й украй делікатно, зауважив, ніби її спів скидається на звичайнісінький свист. Але для Жозефіни це вже було занадто. Такої зухвалої, зарозумілої посмішки, що ковзнула її обличчям, я ще ні в кого не бачив; хоча Жозефіна й виступає, ніби довершена зграбність, напрочуд зграбна навіть серед нашого багатого на ґраційні жіночі постаті народу, вона здалася мені тоді просто банальною; з такою гострою чутливістю, як у неї, вона принаймні мала б це теж відчути і схаменутись. Хай там як, вона все ж заперечила будь-який зв'язок між її мистецтвом і свистом. А тим, хто дотримується протилежної думки, відповідає тільки зневагою і, очевидно, ненавистю, в якій навіть собі не признається. Це не просто звичайна пиха, бо опозиція, до якої почасти належу і я, захоплюється нею аж ніяк не менше, ніж юрба; проте Жозефіна хоче, щоб нею не просто захоплювались, а захоплювалися саме так, як вона вважає за потрібне, самого захвату їй замало. І коли сидиш перед нею, одразу розумієш: опозиція може існувати тільки на відстані; коли сидиш перед нею, знаєш: те, що вона висвистує, аж ніяк не свист.

Свист – одна з наших мимовільних звичок, і можна навіть гадати, що свистять і ті, хто прийшов послухати Жозефіну; нам стає добре, коли ми чуємо її спів, а коли нам добре, ми свистимо; проте її аудиторія не свистить, під час її виступу тихо, як у вусі, неначе ми нарешті здобули жаданий спокій; принаймні притлумивши нашу звичку свистіти, ми мовчимо. Чи то нас чарує спів, чи то радше врочиста тиша, серед якої лунає кволий голосок? Одного разу, коли Жозефіна співала, якесь мале і

дурне дівчисько невинно засвистіло. І свист був точнісінько такий, як і той, що видавала Жозефіна: бо ж її – попри всі репетиції і вокальні вправи – боязливого свисту публіка не годна була відрізнити від безтурботного дитячого посвисту; проте слухачі миттю зацитькали й зашикали порушницю, дарма що в цьому й потреби не було, бо та, звичайно, вже зіщулилася від страху й сорому, натомість Жозефіна, майже нетямлячись, широко розчепіривши руки та якомога витягши шию, переможно висвистувала.

А проте Жозефіна майже завжди використовує будь-яку дрібницю, кожну притичину, – хтось не схвалить, затріщить паркет, заскрегочуть зуби, блимне світло, – щоб набити ціну своєму співові: вона вважає, ніби співає для глухих; захвату і хвальби їй не бракує, але, на думку співачки, ніхто по-справжньому ніколи не розумів її. Через те її й дуже тішать будь-які перешкоди: адже все, що втручається зовні й порушує чистоту її співу, усувається дуже легко, майже без жодних зусиль, скоро лиш порівняти ті втручання зі співом; крім того, це допомагає розворушити глядачів, навернути їх якщо не до розуміння, то до шанобливого схиляння.

Коли їй стають у пригоді навіть такі дрібниці, то ще дужче сприяють значні події. Наше життя – вкрай неспокійне, кожен день несе свої несподівані страхи, надії та сумніви, і для людини це все було б нестерпне, якби вона щохвилини, вночі і вдень, не відчувала товариської підтримки; але навіть із нею не раз стає по-справжньому тяжко, і часом навіть тисяча плечей зігнеться під тягарем, який призначався, власне, комусь одному. Жозефіна, отже, вважає, що настав її час. І ось це лагідне створіння вже стоїть, її тіло і надто груди аж тремтять від полохливого збудження, немов усю свою силу вона зосередила в співі, немов зреклася всього, що не сприяє безпосередньо співові, занедбала непотрібні зусилля, відцуралася решти життєвих виявів, немов оголилась, віддала себе на поталу людям, доручивши опіку над собою лише доброму генієві, немов її, коли вона, відвернувшись геть від усього, живе самим співом, може вбити, війнувши, найлегший холодний вітерець. І саме в такі хвилини ми звичайно чуємо, як нам нібито кажуть наші уявні

супротивники: "Та вона навіть свистіти не вміє: адже мусить так страхітливо напружуватись, щоб певною мірою вичавити з себе навіть не спів, – ми вже й не говоримо про спів, – а звичайнісінький свист". Так нам здається, хоча, як ми вже й казали, це, дарма що неминуче, проте побіжне, минуще враження. І ми одразу переймаємося почуттями тих, хто, тісно попритулявшись одне до одного, слухають, затамувавши віддих.

А щоб зібрати таку силу людей, які майже ніколи не сидять на місці і, часто навіть не маючи якоїсь певної мети, все кудись квапляться, Жозефіні здебільшого доводиться, закинувши голову, напіврозтуливши вуста, звернувши очі вгору, прийняти поставу, яка б засвідчила, що вона наміряється співати. Вона може ставати отак, де тільки їй заманеться, і не конче на відкритому й здалека видному місці, – навіть схований від очей, вибраний миттєвою примхою закутень теж цілком придатний для неї. Звістка, що вона збирається співати, поширюється враз, і невдовзі надходять уже цілі вервечки цікавих слухачів. Інколи, правда, все ж виникають перешкоди, Жозефіна полюбляє співати саме в тривожні часи, коли всіляка нужда і клопіт розводять нас в усі боки, і тоді, навіть найщиріше прагнучи догодити, неможливо зібратися так швидко, як хочеться Жозефіні, і часом вона, прибравши величну поставу, мусить, мабуть, довгенько чекати, поки зійдеться доволі слухачів, – вона тоді по-справжньому лютує, тупоче ногами, лається, хоча дівчині це аж ніяк не личить, та ба: навіть кусається. Але й таке поводження нітрохи не шкодить її славі; замість бодай трохи притлумити її надмірні претензії, люди намагаються задовольнити їх: розсилають за слухачами посланців; приховують від неї те, що відбувається насправді; виставляють на довколишніх вулицях оповісників, які махають тим, хто підходить, щоб вони поквапились; і це триває, аж поки зрештою набереться задовільна кількість слухачів.

Що спонукає народ отак перейматися Жозефіною? На це питання не менш важко відповісти, як і на питання про Жозефінин спів, з яким воно тісно пов'язане. Коли припустити, ніби народ щиро прихилився душею до Жозефініного співу, то перше питання можна й знехтувати, цілком

об'єднавши його з другим. Але насправді все не так: нашому народові навряд чи властива щира прихильність; народ, що над усе полюбляє безневинні хитрощі, дитячі перешепти й пусті балачки, які зворушують тільки самі вуста, таки неспроможний щиро прихилятися, і це відчуває навіть Жозефіна, це те, що вона прагне побороти тяжкими зусиллями своєї кволої горлянки.

Щоправда, не слід довго зупинятися на таких банальних міркуваннях, бо народ, хоч і не зовсім щиро, однаково прихильний до Жозефіни. Наприклад, він не здатен кепкувати з Жозефіни. Можна погодитись, що Жозефіна багатьох спонукає до кпинів, та й сміх сам по собі завжди в нас напохваті; попри наші тяжкі нещастя, в житті ми майже ніколи не розлучаємося зі сміхом, проте з Жозефіни не глузуємо ніколи. Часом мені здається, ніби народ розуміє свої взаємини з Жозефіною так: ця тендітна і чимсь видатна (хоча, на її думку, видатна саме співом) істота, що всякчас потребує опіки, нібито довірена йому, і він повинен про неї дбати; чому воно саме так, ніхто до ладу не знає, проте сам принцип визнають усі. Адже з того, що їй довірено, людина не глузує, цей сміх був би порушенням обов'язку; і найнеприязніші слова, які найлихіші з нас іноді закидають Жозефіні, такі: "Коли ми бачимо Жозефіну, нам не до сміху".

Отже, народ піклується про Жозефіну, немов батько, що бере на руку дитину, яка, – не знати, благально чи вимогливо, – простягає до нього рученята. Можна, правда, зауважити, що наш народ непридатний для виконання такого батьківського обов'язку, проте насправді, принаймні коли йдеться про Жозефіну, він його виконує взірцево; жодна людина не спромоглася б дбати про неї так, як дбає народ загалом. Адже різниця в силі між окремою людиною і народом така величезна, що підопічному досить відчути саме тепло народної близькості, щоб уже мати надійний захист. А проте казати Жозефіні про таке не наважуються. "Чхала я на вашу опіку", – шмагоне вона відповіддю, коли їй нагадати про те. "Так, так, ти не тільки чхаєш, а й свистиш", – думаємо ми. Та насправді її обурення аж ніяк нічого не спростовує, це, радше, суто дитячі вибрики, ота своєрідна дитяча вдячність, і батькові годиться не звертати на те уваги.

Але тут виявляється ще одна річ, яку вже важко пояснити взаєминами Жозефіни й народу. Адже в Жозефіни цілком протилежна думка, їй віриться, ніби саме вона – покровитель народу. Нібито її спів вирятовує нас з тяжкого політичного та господарчого становища, дозволяючи нам якщо й не зовсім позбутися лиха, то принаймні набратися сили, щоб його терпіти. Цього вона вголос не каже, чогось іншого, правда, теж, Жозефіна взагалі неговірка, між балакунів вона мовчазна, але це проступає в її блискучих очах, на її замкнених вустах, – з нас тільки дехто часом може замкнути рота, а вона от завжди. При кожній лихій вістці, – а вони часто наздоганяють одна одну, й серед них і брехливі, й напівправдиві, – вона миттю підводиться, хоча здебільшого втомлено припадає до землі, підводиться, випростує голову й озирає своє стадо, немов пастух перед бурею. Звісно, схожі претензії виказують і свавільні, невиховані діти, однак у Жозефіни вони все ж не такі безпідставні, як у них. Насправді вона не рятує нас і не наснажує нас силою, а спасителя народу вдавати легко, бо наш народ звик до страждань і не шкодує себе, швидкий у своїх постановах, добре знає, що таке смерть, відчайдушно сміливий, і тільки іноді здається, ніби і йому властивий страх; це народ водночас і трудящий, і відважний, – отже, кажу я вдруге, дуже легко, коли вже минулося лихо, вдавати спасителя народу, що завжди добирав способу зарятувати сам себе, хай навіть коштом жертв, дізнавшись про які, історик (загалом ми геть занедбали дослідження історії) заціпеніє з жаху. Але все-таки правда й те, що саме в скрутні хвилини ми ще любіше, ніж завжди, дослухаємося до Жозефініного співу. Загрози, що нависають над нами, додають нам спокою, скромності, і нам легше коритися Жозефініним наказам; ми радо зіходимось докупи, радо збиваємось у гурт, надто коли привід для цього нітрохи не пов'язаний з тим, що завдає нам найтяжчих мук; ми немов випиваємо притьмом, – так, поспіх потрібен, Жозефіна надто часто забуває про це, – спільний келих злагоди напередодні війни. І те, що ми бачимо, скорше не виступ співачки, а народні збори, та ще й збори, які в цілковитій тиші вислухають навіть найслабший свист; теперішня доба надто поважна, щоб марнувати час на базікання.

Звичайно, такі взаємини не можуть задовольнити Жозефіну. Попри весь нервовий неспокій, що охоплює Жозефіну внаслідок її ніколи до решти не з'ясованого становища, вона, засліплена власним гонором, цього й не бачить, тож можна без великих зусиль учинити так, що вона не помічатиме ще більше, отже, для цього, а власне, для загального добра круг неї завжди увивається рій облесників, – адже мимохідь, без уваги, задля співу в кутку народних зборів, – хоча, по суті, так воно і є, – Жозефіна, звісно, не пожертвувала б своїм мистецтвом.

Але їй і потреби нема вдаватись до таких жертв, бо її спів аж ніяк не зостається без уваги. Дарма що ми переймаємось, властиво, зовсім іншим, і тиша запановує аж ніяк не заради самого співу, бо дехто навіть не дивиться на співачку, схиляє голову, втупившись невидющими очима в пальто свого сусіди, і здається, ніби Жозефіна марно старається отам з усієї сили, її свист, однак, – цього заперечити не можна, – чинить на нас могутній вплив. Цей свист, що лунає тоді, коли має замовкнути все інше, зіходить до нас, мов послання всього народу до кожної окремої людини. В часи тяжких випробувань кволий Жозефінин свист мов відображує злиденне животіння нашого народу серед бур ворожого йому світу. І Жозефіна відтворює ту злиденність своїм співом і поведінкою, здобуваючи нашу щиру прихильність, і на саму думку про це нам стає легше. Справжній співець, – якби навіть серед нас такий знайшовся, – за теперішніх часів, звичайно, був би нам просто нестерпний, і ми б однодушно відкинули безглузді співочі вистави. Тож нехай Жозефіна ніколи не дізнається, що наша увага на її виступах – свідчення проти її співу. Та вона, певне, здогадується про це, інакше б чому так затято заперечувала, що ми слухаємо її, проте, незважаючи на ці здогади, не кидає співу, свистить і далі.

Але Жозефіні, однак, є чим потішитись: певною мірою ми й справді слухаємо її так або майже так, як слухають співачок; вона, і то якраз кволістю та нечутністю свого голосу, породжує ефект, який марно намагалися б створити професійні співачки. Саме це дуже добре відповідає всьому стилеві нашого життя.

Наш народ не знає, що таке юність і заледве знайомий із дитинством. Від часу до часу незмінно висувано вимоги надати дітям трохи свободи, зглянутись на них, визнати їхнє право на певну безтурботність, дрібку безжурних пустощів, на ігри й розваги, треба за ними визнати це право і допомогти його утвердити; отже, такі вимоги постають, майже кожен їх схвалює, нема нічого, що схвалювали б дужче, і нема нічого, що було б нездійсненнішим серед реалій нашого життя; вимоги схвалюють, пробують щось зробити, але невдовзі все знову діється по-давньому. Адже наше життя таке, що дитина, тільки-но почавши бігати і хоч трохи розуміти світ, мусить, як і дорослі, вже дбати про себе; терени, на яких ми розсіялися задля потреб і безпеки нашого господарства, завеликі, вороги наші вкрай численні, небезпеки, що всюди чигають на нас, незліченні, – ми не можемо вберегти дітей від боротьби за існування, а якби навіть уберегли, це означало б їхню дочасну смерть. Щоправда, до цих невеселих причин додається й одна втішна: плодючість нашого народу. Покоління, – а з них кожне численне, – тиснуть на покоління, й діти не мають часу, аби бути дітьми. Нехай інші народи дбайливо піклуються дітьми, споруджують їм школи, нехай із тих шкіл щодня виходять діти, майбутнє народу, проте дуже довго, день у день до школи ходять ті самі діти. А в нас немає шкіл, зате народ ненастанно вивергає неозорі юрмиська дітлахів, що радісно сичать або пищать, допоки навчаться свистіти, і, коли ще не вміють бігати, перекидаються й котяться, гнані могутньою хвилею; ще не призвичаївшись бачити, своєю величезною масою вони недбало поривають за собою геть усе, – отакі наші діти! І не так, як у тих школах, куди ходять ті самі діти, – ні, це щоразу нові, без кінця-краю, скоро лиш з'явиться дитина, вона вже й не дитина, а за нею одразу тиснуться рожеві од щастя нові дитячі личка, такі численні й поквапливі, що й розрізнити їх годі. І хоч як це, мабуть, гарно, і хоч як із повним на те правом можуть нам заздрити сусіди, ми, однак, не годні дати своїм дітям справжнього дитинства. Звичайно, це має свої наслідки. Нашому народові притаманна невмируща, незнищенна дитинність; просто всупереч нашому вищому, несхибно практичному розумові ми часто немов забуваємо про нього і пустуємо чисто як діти, стаючи безпутними, марнотратними, нестримними, – й це все досить часто задля дрібного жарту. І коли ми, звичайно, тішимося цим не так

щиро, як діти, наша радість однаково, певне, хоч трохи дитяча. З оцієї дитинності нашого народу користається здавна й Жозефіна.

Але наш народ не тільки дитинний, а певною мірою ще й дочасно старий; і дитинство, і старість у нас виявляються не так, як у решти народів. Юності ми не маємо, бо відразу стаємо зрілі, отже, зрілість у нас тягнеться задовго, через те й наш загалом витривалий і сповнений невмирущих надій народ лишає за собою широкий слід певної втоми й безнадії. Отже, саме з цим і пов'язана наша немузикальність; ми застарі для музики, її шаленство і злети не пасують до нашої обважнілості, ми втомлено відмахуємось від неї, залишивши собі самий свист; посвистіти коли-не-коли – це наша властива натура. Хтозна, може, й серед нас є музичні таланти, – та якби навіть були, сама вдача наших земляків задушила б їх іще в зародку. Натомість Жозефіна може свистіти, співати, – нехай називає своє мистецтво як завгодно, – це нам нітрохи не заважає, не суперечить нашій удачі, і терпіти той спів нам не тяжко; навіть коли там є щось від музики, то воно наймізерніше: певна музична традиція зберігається, але й нітрохи не пригнічує нас.

Але це ще не все, що дає Жозефіна народові з таким розумінням музики. На її концертах, надто в тривожні часи, сама тільки молодь цікавиться нею як співачкою, тільки юні вражено дивляться, як вона стягує губи й випускає повітря крізь гарненькі передні зубки, дивуючися звукові, який сама ж видає, потім висилюється, згасає і користається тими згасаннями, щоб дедалі незбагненнішим чином надихатися знову, – проте основний глядацький загал – це таки добре видно – зосереджено думає про своє. В ті скупі, супокійні хвилини поміж битвами народ поринає в мрії, кожен ніби розслаблює натруджені руки й ноги і, здається, притлумивши свою невпокійну натуру, може нарешті досхочу витягуватись і потягуватись на широкім, теплім усенароднім лоні. І серед тих мрій тенькне коли-не-коли Жозефінин свист: Жозефіна гадає, що вона ніби нанизує перла, а нам здається, мов гуркоче каміння. А проте, хай там що, той свист тут цілком доречний, доречніший, ніж будь-яка музика, яка бодай коли-небудь збирала слухачів. У ньому трохи вчувається жалюгідне, куце дитинство, втрачене і ніколи не віднайдене

щастя, але проступає й рухливе сьогодення, його дрібні, незбагненні, а проте живі, незнищенні веселощі. Правда, це все нам сповіщають не гучно, а пошепки, нечутним, довірливим, а часом і хрипкуватим голосом. Звичайно, то свист. Бо що ж, як не він? Свист – це мова нашого народу, дехто просвистів усе своє життя, навіть не здогадавшись про те, але Жозефінин свист не скутий кайданами буденщини і на одну хвилину робить вільнішими й нас. Отож, звичайно, ми всі прагнемо потрапити на її виступи.

Але від цього до Жозефініних тверджень, ніби в такі хвилини вона додає нам снаги тощо, ще далеченький шлях. Щоправда, для звичайних людей, а не для Жозефініних лестунів. "Хіба може бути інакше, – каже вона з одвертим, безсоромним зухвальством, – хіба можна якось інакше пояснити, чому, та й ще надто тоді, коли загрожує безпосередня небезпека, збираються такі величезні тлуми, що це іноді навіть перешкоджає вчасно і ефективно відборонитись від тієї небезпеки?" Атож, на жаль, останнє твердження правда, хоча й нітрохи не збільшує Жозефінину славу, надто коли додати, що, якби під час таких зборів несподівано вдерся ворог і дехто з наших знайшов собі певну смерть, Жозефіна, що призвела до цього лиха, та ще й, може, навіть принадила ворога своїм свистом, якомога квапливіше, але напрочуд спокійно першою зникла б під захистом свого почту, бо завжди вибирала собі найбезпечніше місце. Але й про це знають, по суті, всі, одначе щоразу поспішають, тільки-но Жозефіні десь-колись заманеться заспівати знову. З цього можна виснувати, що Жозефіна стоїть майже поза законом, оскільки може робити що завгодно, навіть коли це загрожує громаді, – їй усе вибачають. Якби це відповідало правді, то були б цілком зрозумілі й Жозефінині претензії; свободу, яку дає їй народ, цей незвичайний, більше нікому не даний і, власне, суперечний законові дарунок, уважали б за свідчення, що народ, як каже сама Жозефіна, не розуміє її, а тільки спантеличено дивується її мистецтву, почуваючись не гідним його, і просто-таки відчайдушно намагається стишити страждання, заподіяні Жозефіні оцим нерозумінням, ставлячи її особу та забаганки вище від своїх законів і суду, оскільки і її високе мистецтво виходить за межі людського розуміння. Та все ж насправді воно не так, може, це просто

народ надто швидко капітулює перед Жозефіною, але оскільки він до решти нікому не здається, то і їй, звісно, теж.

Уже віддавна, мабуть, тільки-но ставши на мистецький шлях, Жозефіна змагається, щоб з огляду на її співочість її звільнили від усякої роботи; народ мусить її звільнити від думки про хліб щоденний і всього іншого, пов'язаного з нашою боротьбою за існування, і – дуже ймовірно – перебрати те все на себе. Хто швидко захоплюється, – а є й такі, – той уже з самої незвичайності цієї вимоги, дивуючись духові, здатному поставити її, висновує, що вона, по суті, справедлива. Проте наш народ доходить інших висновків і спокійно відхиляє ту вимогу. Він навіть не завдає собі великого клопоту, як йому спростувати спроби обґрунтувати її. Жозефіна, приміром, сповіщає, що робочі зусилля шкодять її голосові і, хоча ті зусилля мізерні супроти напружень під час співу, не дають їй змоги як слід відпочити після співу й набратися сили для нового виступу; за таких несприятливих обставин вона геть виснажиться і ніколи не сягне вершин мистецтва. Народ слухає й байдуже відвертається від неї. Цей, такий чулий народ іноді зовсім не розчулюється. Заперечення часом такі гострі, що дивується й сама Жозефіна; вона ніби кориться, працює, як і годиться, співає, як може, – але це все тільки на хвилю, потім вона з новою силою, – здається, сили в неї чимало, – береться до боротьби.

Тепер зрозуміло, Жозефіна, власне, прагне не того, чого вимагає словами. Вона розумна, не боїться роботи, – адже нам узагалі не властиво боятися роботи; навіть якби задовольнили її вимогу, вона, звісно, жила б так само, як і давніше, робота б нітрохи не заважала її співові, проте й спів однаково не став би кращим; вона прагне тільки прилюдного, відвертого, неминущого і досі ніде не баченого визнання свого таланту. Якщо майже все інше Жозефіні видається досяжним, то сягнути цього їй несила. Може, ще на початку їй годилося спрямувати зусилля в інший бік, може, нині вона й сама бачить свою помилку, але вже не годна відступити; піти назад – це немов зрадити себе, тепер вона повинна або виставляти ту вимогу, або впасти.

Якби Жозефіна й справді, як каже, мала ворогів, то вони, не маючи потреби навіть кивнути пальцем, з утіхою приглядалися б до тієї боротьби. Та нема в неї жодних ворогів, і якщо подеколи хто докоряє їй, ця боротьба нікого не тішить. Не тішить хоча б уже тому, що народ виступає тут незворушним суддею, що загалом трапляється з нами вкрай рідко. І коли в цьому випадку можна схвалити це поводження, то сама думка про те, що коли-небудь народ поставиться так само й до тебе, стирає всіляку радість. Народ незворушний і суворий і тоді, коли відмовляє, і тоді, коли вимагає, – не тому, що йдеться про важливе, а тому, що може бути невблаганним до громадянина, і то вкрай невблаганним, бо давніше сумирно, мов батько, і навіть більше, ніж батько, дбав про того самого громадянина.

Поставмо на місце народу якогось чоловіка: тоді може здатися, ніби він, незмінно поступаючись палким і неослабним Жозефініним вимогам, нарешті поклав край усякому потуранню; він потурав їй, виявляючи завелику людяність, твердо вірячи, що те потурання таки дійде своїх розумних меж; та ба, він поступався навіть більше, ніж треба, щоб тільки прискорити події, розбестити Жозефіну і спонукати її до дальших забаганок, аж поки зрештою вона справді піднесла ту останню вимогу, і тоді він притьмом, бо насправді ще здавна готувався до того, остаточно відхилив її наполягання. Ні, звичайно, це все не так, народові й потреби нема вдаватись до таких хитрощів, крім того, він щиро і віддано шанує Жозефіну, а її вимога, хай там як, така непохитна, що будь-яка неупереджена дитина передбачить, які вона матиме наслідки; а проте може бути, що й сама Жозефіна, обдумуючи свою вимогу, дійшла таких самих невтішних висновків, і вони завдають невизнаній іще тяжчих страждань.

Але навіть оті страшні висновки не спроможні змусити Жозефіну припинити боротьбу. Останнім часом боротьба стала навіть запекліша: досі Жозефіна боролася тільки словом, а тепер береться до інших засобів, на її думку, ще ефективніших, а на нашу, ще згубніших для неї.

Дехто гадає, ніби Жозефіна тому така настирлива, що вже стара, її голос слабшає, і, здається, настав най-слушніший час востаннє поборотися за своє визнання. Я в це не вірю. Жозефіна не була б Жозефіною, якби це все було правдою. Для неї нема ні старості, ні кволого голосу. Якщо вона чогось вимагає, до цього її змушують не зовнішні обставини, а внутрішня душевна потреба. Вона тягнеться за найвищим вінцем, – не тому, що цієї миті він опустився трохи нижче, а тому, що він таки найвищий; якби це було їй до снаги, Жозефіна підняла б його ще вище.

Така зневага до найтяжчих труднощів усе-таки не заважає Жозефіні вдаватись до найнегідніших засобів. Її право стоїть поза всяким сумнівом, отже, що з того, коли вона його здобуде, надто в цьому світі, де, як здається їй, гідними засобами якраз нічого й не досягнеш? Може, через це вона навіть пересуває боротьбу за своє право з царини співу в іншу, трохи важливішу для неї. Наближені до неї всюди переказують її твердження, буцімто вона почуває в собі снагу заспівати так, що всі народні верстви, аж до найпотаємніших неприхильників, відчують справжню втіху, – але не ту, що її, як запевняє народ, він здавна відчуває, чуючи її спів, – а справжню втіху, відповідну Жозефініним вимогам. Але, додає Жозефіна, оскільки вона не може профанувати високе мистецтво і не може потурати ницим смакам юрби, все має зоставатися так, як є. Зовсім інакше йде її боротьба за звільнення від роботи, хоча й тут вона бореться за свій спів, але вже не вдається до коштовної зброї голосу: придасться будь-який засіб, за який вона вхопиться.

Приміром, була поширена чутка, ніби Жозефіна наміряється, коли їй не поступляться, зменшити колоратури. Я нічого не знаю про колоратури, в її співі я ніколи не помічав жодних колоратур. Проте Жозефіна хоче зменшити колоратури, – поки що не відмовитись від них, а лише зменшити. Вона ніби й справдила ту погрозу, одначе я не помітив ніякої різниці з її попередніми виступами. Народ загалом слухає її, як і давніше, не згадуючи про ті колоратури, і навіть його ставлення до Жозефініних вимог не змінюється. Принаймні в Жозефіни – як у її постаті, так, безперечно, і в думках – часом проступає справжня ґрація.

Ось, наприклад, після одного виступу вона, немов схаменувшись, що її постанова зменшити колоратури дуже сувора або надто несподівана для народу, пояснила, що надалі знову співатиме повні колоратури. Але після наступного концерту Жозефіна задумує інше, – віднині вона остаточно зрікається складних колоратур, – але й далі не знаходить постанови, яка цілковито задовольняла б її. Що ж, народ вислуховує всі ці пояснення, постанови й зміни постанов, мов дорослий, що, замислившись, слухає дитяче жебоніння: він ніби уважний і зичливий, але нічогісінько не чує.

Жозефіна, проте, не подається. Наприклад, недавно вона ознаймила, що поранила на роботі ногу і тепер їй важко стояти під час співу; оскільки вона може співати тільки стоячи, то мусить тепер навіть скоротити виступи. Хоча вона кульгає й дозволяє своєму почтові підтримувати себе, ніхто не вірить, що в неї таки справді є рана. Навіть коли взяти до уваги завелику чутливість її ніжного тіла, ми все-таки роботящий народ, і Жозефіна – дочка цього народу; коли кульгати, бодай трохи дряпнувши шкіру, то весь наш народ кульгатиме безперестану. Але ж можна взяти собі поводирів, мов каліка, і тоді, в такому жалюгідному стані, можна частіше, ніж доти, показувати, що народ, як і давніше, вдячно й зачаровано слухає її співи, – і ніхто не зчинятиме галасу, що скоротився час виступів.

Оскільки Жозефіна не може всякчас кульгати, вона вигадує інше, покликається на втому, поганий настрій, кволість. І, крім концерту, ми маємо тепер ще й виставу. Ми бачимо позаду Жозефіни її почет, що благає і молить почати співи. Вона ніби й дуже хоче, але не може. Її потішають, облещують, майже виводять на вибране наперед місце, де вона має співати. Нарешті, трохи змочивши очі слізьми, Жозефіна поступається, але ми бачимо, що вона готується до співу знехотя: мляво, не розводячи рук, як давніше, а безживно їх опустивши вздовж тіла; причому складається враження, що вони, мабуть, закороткі. І хоч вона ладнається співати, діло, однак, далі не йде, вона заперечливо мотає головою і знічується під нашими поглядами. Потім усе-таки забирається на силі й співає, як мені здається, так само, як і колись. Може, тільки той, хто ловить вухом і найтонші відтінки, відчує якесь незвичайне збудження,

та від нього спів тільки виграє. Скінчивши співати, Жозефіна навіть менш утомлена, ніж на початку, і, виходячи твердою ходою (якщо так можна назвати її проворне дріботіння), відмовившись від будь-якої допомоги свого почту, холодним поглядом окидає юрбу, що шанобливо розступається перед нею.

Так було донедавна, новина ж полягає в тому, що тоді, коли всі чекають її виступу, Жозефіна щезає. Співачку шукає не тільки її почет, а й чимало глядачів, проте марно: Жозефіна щезла, вона не хоче співати, не хоче, щоб її просили про те; цього разу вона остаточно покинула нас.

Дивно, що ця кмітлива жінка помилилася в обрахунках, – так схибила, що можна подумати, ніби й зовсім не рахувала, а лише скорилася своїй долі, яка в нашому світі може бути тільки дуже сумною. Вона сама відцуралася співу, сама зреклася влади, яку здобула над душами. Тільки як Жозефіні вдалося здобути владу над душами, так мало їх знаючи? Вона зникла, замовк її спів, а народ, не виявляючи очевидного розчарування, спокійний і дужий, згуртований і певний, дарма що зовні може видатись інше, здатний лише давати дарунки, але не приймати їх, – навіть від Жозефіни, – простує собі далі.

А з Жозефіною він мусив би вертатись. Невдовзі настали б часи, коли згасне й замовкне її останній кволий свист. Вона – лише невеличкий епізод у правічній історії нашого народу, а народ переживе будь-яку втрату. Звичайно, так легко воно не минеться: як можна збиратись у цілковитій тиші? Та хіба збори не німували й з Жозефіною? Хіба її справжній свист можна назвати гучнішим та жвавішим, ніж самий спогад про нього? А хіба й за її життя він не був уже просто спогадом? Хіба не тому народ у своїй мудрості так високо цінував Жозефінин спів, що це мистецтво було просто невіддільне від нього?

Отож, мабуть, ми майже нічого не втратили, натомість Жозефіна, позбувшися земних мук, які, на її думку, чигають на обраних, з радістю загубилася в незліченному тлумі героїв нашого народу, і невдовзі, – адже

історії для нас не існує, – коли розкріпачиться дух, буде забута, як і всі її побратими.